

HAGIOGRAFICKÉ MOTÍVY VO SFRAGISTIKE AKO HISTORICKÝ PRAMEŇ

Hagiographic Motifs in Sphragistics as a Historical Source

Peter Zubko

Abstract: ZUBKO, Peter. *Hagiographic Motifs in Sphragistics as a Historical Source*. This article deals with the hagiographic motifs in sphragistics. The article highlights the need to distinguish between the sacred and hagiographic themes of the content of seals. In the text, the typology of the sacred motifs of seals is presented. The seals with the motives of saints are usually but not always closely related to the local patrocinium. The seal was created in a specific period and for a particular owner. The analysis of the hagiographic encrustation of the seal speaks not only of the objective factors, but also expresses the subjective circumstances of the wearer. The most important note of the author is that the seal is a significant historical source.

Key words: seals, sphragistics, historiography, saints, historical source

Abstrakt: ZUBKO, Peter. *Hagiografické motívy vo sfragistike ako historický prameň*. Tento článok sa zaoberá hagiografickými motívmi vo sfragistike. Článok upozorňuje, že je potrebné rozlišovať medzi sakrálnou a hagiografickou tematikou obsahu pečatí. V texte je predstavená typológia sakrálnych motívov pečatí. Pečate s motívmi svätcov zvyčajne úzko súvisia s miestnym patrocinium, no nie je to absolútne pravidlo. Pečať vznikla v konkrétnej dobe a pre konkrétneho majiteľa. Analýza obsahu hagiograficky ladenej pečate vypovedá nielen o objektívnych okolnostiach, ale vypovedá aj o subjektívnych okolnostiach nositeľa. Najdôležitejším upozornením autora je to, že pečať je dôležitým historickým prameňom.

Kľúčové slová: pečate, sfragistika, historiografia, svätí, historický prameň

Hagiografia je oblasť cirkevnej historiografie, ktorá sa zaoberá dejinami života a dejinami kultu svätých. Rozvíja sa už od 2. storočia, ale ako osobitná vedecká disciplína až od 17. storočia.¹ S hagiografiou v praktickom živote úzko súvisia patrocíniá. Výber nebeského patróna nebol náhodný, ale dôkladne premyslený a niekoľkokrát podmienený vôľou fundátorov, tradíciou, kultúrnymi,

¹ WALKUSZ, Jan (red.). *Encyklopedia Katolicka*. Tom VI. Lublin, 1993, stĺpec 475.

spoločenskými, sociálnymi, ekonomickými a niekedy aj príbuzenskými (dynastickými) vplyvmi.² Tento proces je stále živý predovšetkým v Katolíckej cirkvi³, pretože práve v posledných dvoch desaťročiach pribudlo množstvo nových sakrálnych objektov aj s obnovenými alebo novými patrocíniami.⁴ Každý sakrálny objekt musí mať vlastné patrocínium. Patrocínium nemajú len sakrálny objekty (kostoly a kaplnky), ale aj kláštory, konventy, kapituly, (arci)diecézy, korporácie, spolky, rehole, rehoľné domy, rehoľné provincie atď. V istých prípadoch sa očakáva, že niektoré patrocíniá sú totožné, napr. patrón katedrály a patrón (arci) diecézy, patrón rehoľného kostola a patrón konventu, kanonizovaný zakladateľ rehole a jej nebeský patrón. Nie je to však pravidlo, len probabilita. Napr. patrónkou košickej katedrály je sv. Alžbeta, ale patrónom Košickej arcidiecézy a Košickej kapituly je sv. Ondrej, apoštol.⁵ V prípade starobyklých inštitúcií, resp. v prípade starobyklého výberu nebeského patróna, môže byť týchto patrónov niekoľko (ako je to napr. v prípade krajinských patrónov Čiech), kým dnešný výber patrocínia sa prísne viaže len na jediného nebeského patróna, resp. tých svätcov, ktorí majú spoločný liturgický sviatok v jeden deň. Aj tu sa stretávame s výnimkami (patrónmi Európy sú sv. Benedikt, sv. Cyril, sv. Metod, sv. Katarína Sienská, sv. Brigita Švédska, sv. Benedikta z Kríža/Edita Stein⁶). Dokonca každý jednotlivec má svojho nebeského patróna, niekedy aj niekoľko: krstného, birmovného, rehoľného, príp. aj ďalšieho.

² HUDÁK, Ján. *Patrocíniá na Slovensku. Súpis a historický vývin*. Bratislava, 1984, s. 17 – 33.

³ Porov. GLEJTEK, Miroslav. Vývoj a súčasný stav personálnej cirkevnej heraldiky s prihliadnutím na územie Slovenska. In *Liturgia* 76. Časopis pre liturgickú obnovu, roč. 19, 2009, č. 4, s. 281 – 300; GLEJTEK, Miroslav. *Súčasná cirkevná heraldika v tvorbe Zdenka G. Alexyho*. Martin, 2011, s. 38 – 134.

⁴ Porov. JUDÁK, Viliam – POLÁČIK, Štefan. *Katalóg patrocínií na Slovensku*. Bratislava, 2009. 476 s.

⁵ ZUBKO, Peter. *Dejiny Košickej cirkvi v prameňoch (1803 – 2006)*. Prešov, 2006, s. 144 – 145, dokument č. 17.

⁶ Sv. Benedikt bol ustanovený za patróna európskeho kontinentu 24. októbra 1964 apoštolským listom *Pacis nuntius* pápežom Pavlom VI. po obnovení zbombardovaného benediktínskeho kláštora na Monte Casino; sv. Cyril a sv. Metod boli vyhlásení za spolupatrónov Európy 31. decembra 1980 apoštolským listom *Egregiae virtutis* bl. pápežom Jánom Pavlom II.; tri svätice pribudli k nebeským patrónom starého kontinentu 1. októbra 1999 apoštolským listom *Spes aedificandi* bl. pápežom Jánom Pavlom II.

Vo sfragistike sa možno stretnúť s pomerne bohatou skupinou pečatí s hagiografickými motívami. Klasifikácii týchto motívov a ďalšiemu hlbšiemu rozboru sa doteraz venovala menšia pozornosť.⁷ Zjednodušený prístup k tejto problematike sumárne spájal viaceré obrazové motívy do jedného morálneho celku, a to nielen originálne hagiografické, ale aj ďalšie sakrálne motívy, pod jeden termín.⁸ Tento identifikačný prístup nás nekriticky privádza k záveru, že sa v takom prípade jedná o pečať cirkevnej osoby/inštitúcie, alebo sa jedná o pečať z prostredia, ktoré je síce svetské/profánne, ale silne religiózne. Preto si tento jav zaslúži pozornosť. V archívoch a v literatúre⁹ sa možno často stretnúť s pečaťami s hagiografickými motívami.

Pečať sa v karolínskej dobe začala používať na koroboráciu dokumentov, svojou podstatou sa úzko viaže na diplomatiku, má však svoje osobitné poslanie.¹⁰ V 11. – 12. storočí sa súčasne používala popri chyrografe. V 12. – 14. storočí sa pečať presadila v pápežskej, cisárskej kancelárii i kráľovských kanceláriách ako výlučný autentifikátor legálnosti dokumentu. Vážnosť pečate umocnil v roku 1166 dekrét pápeža Alexandra III., ktorý za týmto účelom uzákonil notársky akt alebo namiesto neho pečať. Od tých čias akékoľvek poškodenie pečate spochybňovalo legitimitu dokumentu. Platil aj opačný postup: zlomenie pečate sa mohlo udiať aj zámerne, ak mal byť dokument znehodnotený.¹¹

Pečať má svoje oficiálne určenie, na druhej strane je umeleckým dielom, ktoré má vysokú výtvarnú, umeleckú, dokumentačnú, historickú, ale aj pramennú hodnotu. Výtvarný návrh bol rytcom realizovaný do typária. Pečatné vyobrazenie sa viaže na funkciu pečate, pridáva jej na vierohodnosti a legitimizácii

⁷ Porov. GLEJTEK, Miroslav. Niekoľko poznámok k ikonografii stredovekých cirkevných pečatí. In *Konštantínove listy*, roč. 3, 2010, s. 62 – 87.

⁸ Porov. ZUBÁČKA, Ida – ZEMENE, Marián. *Kapitoly z pomocných vied historických*. Nitra, 1992, s. 71; ZUBÁČKA, Ida. *Základy pomocných vied historických*. Nitra, 2007, s. 94.

⁹ Porov. GLEJTEK, Miroslav. Dielo Sacra concilia Ecclesiae Romano-catholicae in Regno Hungariae z heraldického a sfragistického hľadiska. In FERIANCOVÁ, Alena – GLEJTEK, Miroslav (zost.). *Prameň – jeho význam, interpretácia a limity v historickom výskume*. Nitra, 2010, s. 103 – 120.

¹⁰ HLAVÁČEK, Ivan – KAŠPAR, Jaroslav – NOVÝ, Rostislav: *Vademecum pomocných vied historických*. Jinočany, 2002, s. 315; GLEJTEK, Miroslav. Niekoľko poznámok k ikonografii stredovekých cirkevných pečatí, s. 62.

¹¹ HEIM, Bruno Bernard. *L'araldica nella Chiesa cattolica. Origini, usi, legislazione*. Città del Vaticano, 2000, s. 32; SZYMAŃSKI, Józef. *Nauki pomocnicze historii*. Warszawa, 2004, s. 611, 629.

vykonávanej vlády. Obraz je často doplnený textom. Výtvarné riešenie je podriadené formalistickým kritériám. Veľmi obľúbeným výtvarným riešením boli sakrálné motívy. Posvätné motívy nemuseli nevyhnutne používať cirkevné inštitúcie a osoby, ale často ich využívali aj svetské inštitúcie a osoby, napr. aj obce. Sakrálné motívy možno systematicky rozdeliť do niekoľkých skupín:

- (a) sakrálna architektúra/topografický typ (kostoly, kláštory, celé budovy alebo ich časti, betlehem; detaily krížov na vežičkách vypovedajú o príslušnosti k obradu),
- (b) portréty (dominantným motívom je zobrazenie tváre svätca, často s prídavnými dekoráciami),
- (c) postavy svätých (celé postavy alebo ich časti, skupiny postáv – v dvojici či trojici, niekedy zasadené do konkrétneho prostredia alebo pri nejakom geste, často aj s atribútmi; podskupiny svätcov možno rozdeliť na: (1) trojičné, kristologické alebo pneumatické, (2) mariánske a (3) ostatných svätých),
- (d) postavy cirkevných hodnostárov (napr. biskupov v ich liturgickom oblečení s insígniami ich úradu),
- (e) atribúty (len atribúty božských osôb, Panny Márie, svätcov, cirkevných sviatkov),
- (f) alegórie (alegórie smrti, viery, nádeje, lásky, múdrosti, mučeníctva/utrpenia a pod. na spôsob atribútov, najčastejšie v romantickom slohu),
- (g) náboženské/duchovné symboly (liturgické nástroje ako kalich, svieca, biblia),
- (h) scénografické (scéna s náboženským obsahom),
- (i) cirkevné erby (typické erby cirkevných hodnostárov alebo inštitúcií),
- (j) znaky (oficiálne/úradné znaky/symboly, logá inštitúcií),
- (k) texty (heslá, myšlienky, monogramy, iniciálky, príp. len názvy inštitúcií),
- (l) kombinácie (napr. oltárna architektúra s postavami svätcov, majiteľov pečate, príp. aj s ich atribútmi, textami)¹².

Každá pečať je identifikátorom fyzickej alebo právnickej osoby. Hagiografické motívy sa stali veľmi obľúbenými z dôvodu dominancie kresťanskej, osobitne katolíckej religiozity a spätosti výkonu (vlastnej) moci s Božou vôľou, príp.

¹² Porov. ZUBÁČKA, Ida – ZEMENE, Marián: *Kapitoly z pomocných vied historických*, s. 76; SZYMAŃSKI, Józef: *Nauki pomocnicze historii*, s. 615.

jej zastúpením (aj) v Božom mene. Identifikácia s náboženskou identitou je nepopierateľná.

Občas z vážnych dôvodov došlo k zmene výzoru pečate, napr.

- (a) v neistých časoch vojen a povstaní, keď mohla byť pečať zneužitá,
- (b) v prosperujúcich časoch mohla byť nahradená modernejšou, príp. výzoro-vo bohatším prevedením, čo bolo svedectvom blahobytu,
- (c) v prípade straty/odcudzenia bola automaticky nahradená inou pečaťou,
- (d) vplyvom sekularizácie bol hagiografický motív vytlačený a nahradený nehagiografickým motívom.

Nové pečate (v prípadoch a – c) mali z bezpečnostných dôvodov iné rozmery¹³ a aj keď bol hagiografický motív ten istý, jeho výtvarné zobrazenie bolo odlišné.

Popri tomto klasickom pohľade na hagiografické a sakrálne motívy vo sfragistike možno vidieť v hagiografických pamiatkach jedinečný historický prameň. Dominantným vplyvom zobrazenia svätca v pečati bolo reflektovanie patrocínia lokality, územia, korporácie, spolku či spoločenstva, ktoré malo potrebnú mieru právnej subjektivity, autonómie alebo nezávislosti, a teda malo právo na pečať. Patrocínia patria medzi najkonzervatívnejšie fenomény, ich zmena býva zriedkavá. Preto je obsah a konkrétnosť hagiografických motívov čitateľná a zjavná aj po stáročiach. Ak došlo k prerušeniu historickej pamäte a následne k zmene patrocínia alebo ak došlo k úmyselnej zmene patrocínia, prirodzene došlo k zmene obsahu a výzoru pečate. Pečať sa tak stáva historickým prameňom, podobne ako je to aj v prípade erbov.¹⁴

Niektorí svätci majú v liturgickom roku viac sviatkov, napr.: Kristus/kristologické sviatky (Božské Srdce, Božie telo), Panna Mária (narodenie, Nepoškvrnené Počatie/zvestovanie, očisťovanie, nanebovzatie, Bohorodička, Bolestná), Ján Krstiteľ (narodenie, sťatie), Štefan Kráľ (smrť, nájdenie pravice); príp. môže dôjsť k zámene s iným nositeľom toho istého mena: Ján (Krstiteľ, evanjelista, apoštol). V prípade niektorých patrocínií je pečať kľúčovým determinantom na určenie konkrétneho patronátneho sviatku.

¹³ Porov. ZUBKO, Peter: *Dejiny Košickej kapituly (1804 – 2001)*. Prešov, 2001, s. 21.

¹⁴ Porov. SOKOLOVSKÝ, Leon. Erb ako predmet a zdroj historického poznania. In ŠIŠMIŠ, Milan (ed.). *Heraldika na Slovensku*. Martin, 1997, s. 20 – 35.

Mimoriadne pozoruhodným prameňom sú stredoveké pečate cirkevných hodnostárov, ale aj právnických osôb. Z literatúry sú známe napr. pečate uhorských biskupov¹⁵, kanonikov uhorských kapitúl¹⁶ (Ostrihom, Jäger, Nitra, Spiš¹⁷). Pri honosných a obsahovo bohatých stredovekých pečatiach sa nachádza niekoľko motívov: Panna Mária ako patrónka Uhorského kráľovstva, vyobrazenie majiteľa pečate v štylizovanej póze, osobné znamenie majiteľa, kruhopisové texty, všetko štylizované na spôsob stredovekého tabuľového oltára alebo oltárnej skrine hore s fialami a dolu s predelou. Ak sú známe genealogické súvislosti majiteľa pečate, možno v pečati eliminovať vlastné hagiografické prvky.¹⁸ Keď sa medzi klerikov dostávali nešľachtici (ale tento postup si zvolili aj niektorí šľachtici), zvolili si obsah pečate sami. Stretávame sa s tým už v stredoveku, ale oveľa častejšie ho nachádzame v novoveku, osobitne v 18. – 19. storočí.¹⁹ V tomto smere je výskum perspektívny.²⁰ Stretávame sa aj s cirkevným vplyvom

¹⁵ Porov. GLEJTEK, Miroslav. Umwandlungen der Wappen in den Siegeln ungarischer Erzbischöfe und Bischöfe. In *Turul*, 2009, č. 4, s. 113 – 118; GLEJTEK, Miroslav. Vývoj erbov vyšších cirkevných hodnostárov na Slovensku do konca stredoveku. In *Kontinuita a diskontinuita genealógie a heraldiky*. Martin, 2010, s. 55 – 68; GLEJTEK, Miroslav. Typológia a ikonografia arcibiskupských pečatí v Ostrihomskej arcidiecéze v 16. – 18. storočí (Sonda do problematiky). In *Verba theologica 17. Konfesionalizácia cirkevného života Jágerskej diecézy*, roč. 8, 2009, s. 87 – 95; GLEJTEK, Miroslav. Sv. Vojtech v ikonografickej skladbe cirkevnej pečate v Ostrihomskej arcidiecéze. In NEMEŠ, Jaroslav – KOŽIAK, Rastislav (eds.). *Svätý Vojtech – svätec, doba a kult*. Bratislava, 2011, s. 149 – 158.

¹⁶ Porov. GLEJTEK, Miroslav. Ikonografia pečatí konventov a kapitúl v stredovekom Uhorsku. In BOLOM-KOTARI, Martina – NĚMEČKOVÁ, Martina (eds.). *Pontes ad fontes. Církevní dějiny ve světle pomocných věd historických a příbuzných oborů*. Hradec Králové, 2011, s. 120 – 149.

¹⁷ Porov. GLEJTEK, Miroslav. Pečate spišských prepoštov od polovice 15. storočia do roku 1776. In HROMJÁK, Luboslav (zost.). *Z dejín Spišského prepoštvá. Zborník z medzinárodnej konferencie pri príležitosti 800. výročia prvej známej písomnej zmienky o Spišskom prepoštvá*. Spišské Podhradie, 2010, s. 251 – 271, XXVII-XXXVIII; GLEJTEK, Miroslav. Nové poznatky k stredovekým pečatiam členov Spišskej kapituly. In NOVOTNÁ, Mária (zost.). *Acta Musaei Scepusiensis 2010 – 2011*. Levoča, 2012, s. 7 – 21.

¹⁸ Porov. VRTEL, Ladislav. *Osem storočí slovenskej heraldiky*. Martin, 1999, s. 103.

¹⁹ Porov. Archív Košickej arcidiecézy (AACass), fond *Personalia*.

²⁰ Porov. GLEJTEK, Miroslav. Náčrt vývoja ikonografickej skladby pečatí nižších klerikov v Uhorsku (Sonda do problematiky). In Čriepky z dejín Slovenska. Zborník referátov z konferencie pri príležitosti 70. narodenín doc. PhDr. Idy Zubáckej, CSc. (Nitra, 27. november 2008). Nitra, 2011, s. 49 – 64.

na svetskú sfragistiku (a heraldiku): napr. v starších pečatiach Šarišskej stolice sa nachádza nahá žena; od 17. storočia sa však vyskytuje aj verzia postavy anjela namiesto nahej ženy.²¹ V cirkevných súvislostiach sa vyskytovala len verzia s anjelom.²²

Už v stredoveku sa vytvoril úzky vzťah medzi sfragistikou a heraldikou, keď boli erby použité na tvorbu sfragistických motívov, ale vznikol aj opačný postup, keď boli z pečatí vytvorené erby (prípád takmer všetkých obcí na Slovensku, aj keď obce erby nepoužívali). Vo viacerých prípadoch boli erby a pečate totožné (prípady miest, napr. mesta Košice²³). V prípade Košíc sa stretávame s jedným unikátnym prístupom k pečateniu. Najneskôr od začiatku 14. storočia používalo mesto pečať s postavou miestnej patrónky sv. Alžbety v oltárnej architektúre. Podľa niektorých názorov by mohlo ísť o výtvarné znázornenie hlavného oltára Kostola sv. Alžbety, ktorý bol predchodcom terajšieho košického Dómu. Po udelení erbu mestu Košice panovníkom sa prvé heraldické pečatidlo objavilo v roku 1404.²⁴ Mestská farnosť, ktorej bolo mesto patrónom, dovtedajšiu (mestskú) pečať (aj keď v zmenšenej veľkosti) používala nepretržite až približne do polovice 19. storočia, keď bola nahradená novou pečaťou. Táto pečať s hagiografickým motívom sv. Alžbety sa nepretržite používala približne 550 rokov, aj keď dvomi právnymi subjektmi. Ide tak o unikát, pretože aj iné cirkevné inštitúcie používali pečate s jedným motívom, ale z času na čas výzor pečate zmenili.

Mnohé hagiograficky motivované pečate zobrazujú klasické postavy svätcov. Niektoré kompozície sú typické len pre daného svätca (napr. sv. Martin, sv. Juraj) alebo udalosť z ich života (napr. zvestovanie Panne Márii). V niektorých prípadoch však atribúty chýbajú a identifikácia svätca je možná len z textu pečate alebo na základe lokalizácie majiteľa. Postavy svätcov boli konzervatívnym riešením obsahu hagiografických pečatí. Vidno to aj v necirkevnom prostredí: mnohé obce na Slovensku mali v pečatiach klasické postavy svätcov, ktoré boli pri prijímaní obecného erbu doplnené aj o atribúty, ak chýbali v pôvodnom sfragistickom zobrazení. Výnimočne sa v pečatiach nachádzali len atribúty svätcov; príkladom je pečať Jágerskej kapituly, ktorej patrónom je sv. Ján Evanjelista.

²¹ SOKOLOVSKÝ, Leon. *Pečate a znaky stolíc na Slovensku*. Bratislava, 2010, s. 143 – 150.

²² ZUBKO, Peter. *Cirkevná heraldika v Košickej arcidiecéze*. Košice, 2008, s. 98.

²³ Porov. KIRST, Jozef. *Erb mesta Košice*. Košice, 1999. 24 s.

²⁴ NOVÁK, Jozef. *Pečate miest a obcí na Slovensku*. I. zväzok A – M. Bratislava, 2008, s. 472 – 473.

V pečatiach sa nachádzal jeho atribút – orol. Tento prístup svedčí o nadčasovom, kultúrnom a stále modernom prístupe majiteľa pečate.

S komplexným výskumom pečatí sa stretávame na prvý pohľad s klasickým potvrdzovaním znalostí zo sfragistiky, hagiografie a súvisiacich disciplín ako dejín umenia, hospodárskych dejín, dejín diplomatiky, genealógie a pod. Často sa objavujú nové otázky, ktoré sa primárne odvíjajú od sfragistickej pamiatky, ale v konečnom dôsledku sa týkajú majiteľa ako konkrétnej historickej osoby. Pečať sa tak súčasne stáva predmetom a prameňom historického poznania. Pramenná výpoveď závisí od významu samotného majiteľa, ktorý si pečať nechal kedysi zhotoviť. Čím kvalitnejší a komplikovanejší obsah, tým významnejší majiteľ. Prepojenosť na hagiografický alebo sakrálny motív vypovedá jednak o dobe, v ktorej pečať vznikla, ale aj o duchovnom svete, čiže o spiritualite nositeľa. Môže vysvetliť princípy výberu konvenčných pečatí a erbov.²⁵ V pečati ako prameni sa tak skrýva nielen objektívny, ale aj subjektívny prvok.

SUMMARY: HAGIOGRAPHIC MOTIFS IN SPHRAGISTICS AS A HISTORICAL SOURCE. Encrustations of seals from the Middle Ages to the present day often contain religious motifs, among which hagiographic themes dominate. Hagiographic motif always relates to the local patronage. The most popular depiction of a saint was a figure of man. Exceptionally, the depiction of saints' attributes was used. The method of the selection of the depiction, its stylization, combination with other sets of sacral motifs and texts explains not only the objective circumstances of the origin of the seal, but it may also inform about the subjective spiritual circumstances of its origin. The seal itself thus becomes a unique historical source. Lifetime of hagiographic seals is remarkable for legal personalities, among which the seal of St. Elizabeth in town and the Košice parish stands out. Sphragistics is a still alive scientific discipline and this article aims to be an incentive to better the quality of the seals in the present, in order to continue the tradition developed during the past centuries. This tradition is not exclusive to the church, but it has its place in the secular sphere as well.

Prof. PhDr. ThDr. Peter Zubko, PhD.

Arcibiskupský archív

Hlavná 28

041 83 Košice 1

peter.zubko@gmail.com

²⁵ Porov. ZUBKO, *Cirkevná heraldika v Košickej arcidiecéze*, s. 74 – 85.